

The Role of Pre-Sharif al-Radi Sources and al-Radi's Criteria for Literary Selection in the Compilation of Nahj al-Balagha

(Research Article)

Sayad Panahi^{1*}

Submission Date: 21 September 2024

Revision Date: 18 November 2024

Acceptance Date: 19 December 2024

(Page 129-153)

Abstract

This research examines the sources and documents predating Sharif al-Radi in Nahj al-Balagha through a comparative analysis of ancient texts to further clarify the authenticity of this work. Despite challenges such as the loss of certain documents, the dispersion of primary sources, and variations in wording, the present study—focusing on reliable sources including al-Jāhiz's "Al-Bayān wa al-Tabyīn," Ṭabarī's "Tārīkh," and Wāqidi's "Al-Jamal," selected based on rigorous criteria of antiquity, author credibility, and transmission methodology—demonstrates that substantial portions of Nahj al-Balagha's content were recorded in these sources prior to its compilation. The findings of this comparative study indicate that the themes of Nahj al-Balagha align with earlier sources, confirming its historical authenticity. Furthermore, differences in wording primarily stem from Sharif al-Radi's literary selection criteria and the natural diversity of narratives within the historical tradition of transmission. The results of analysis revealed that although some works, such as Wāqidi's "Al-Jamal," have received less attention compared to renowned texts like Ṭabarī's "Tārīkh," they played a pivotal role in transmitting the statements of Imam Ali (AS). By refuting doubts regarding the attribution of Nahj al-Balagha, this research strengthens its documentary and historical credibility and underscores the necessity of considering pre-Sharif al-Radi sources in ḥadīth and historical studies. The applied comparative method also provides a model for future research in analyzing the sources of religious texts.

1. PhD in Arabic Language and Literature, Shahid Madani University of Azerbaijan, Tabriz, Iran

*: Corresponding Author:

Email: sayad.panahi@azaruniv.ac.ir

How to cite this article: Panahi, S. (2024). The Role of Pre-Sharif al-Radi Sources and al-Radi's Criteria for Literary Selection in the Compilation of Nahj al-Balagha, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 12(47), 129-153. <https://doi.org/10.22084/NAHJ.2025.31009.3191>

Keywords: Nahj al-Balagha, Sayyid al-Radi, Authenticity of Transmission, Primary Sources, Textual Comparison.

Extended Abstract

1. Introduction

Nahj al-Balagha, as a treasury of the words of Imam Ali (AS), has always been a focus for researchers. However, a fundamental challenge in Nahj al-Balagha studies is the systematic examination of its sources and documentation prior to Seyyed Razi, and an analysis of the criteria he employed in selecting and compiling these sermons—a subject that, despite its importance, has rarely been the focus of comparative analysis.

This research, employing a meticulous methodology and concentrating on authoritative sources such as 'Tarikh al-Tabari', al-Waqidi's 'al-Jamal', and al-Jahiz's 'al-Bayan wa al-Tabyin'—selected based on strict criteria of antiquity, author credibility, and transmission methodology—aims to provide a clearer picture of the authenticity of Nahj al-Balagha's content and to identify the principles and criteria governing Seyyed Razi's literary selection. A comparative study of these sources can reveal new dimensions of how this valuable heritage was formed, transmitted, and intelligently selected and compiled.

2. Theoretical Framework

The theoretical framework of this research rests on three main pillars: first, the principle of historical authenticity, which is proven by referencing the presence of Nahj al-Balagha's themes in reliable sources predating Sharif al-Radi (such as 'Al-Bayan wa al-Tabyin' by Al-Jahiz, 'Al-Jamal' by Al-Waqidi, and 'Tarikh al-Tabari'); second, the methodology of Al-Radi's literary selection, which, based on criteria of eloquence and rhetoric, completeness of the narrative, and documentary reliability, led to the selection and occasional literary refinement of the texts; and third, the comparative analysis of narrative variations, which attributes these differences not to distortion, but to natural factors such as the diversity of manuscripts, differing compositional objectives, oral transmission, and Al-Radi's literary taste. This framework forms the basis for addressing doubts about authenticity and explaining the criteria governing the compilation of Nahj al-Balagha.

3. Method

This study employs a descriptive-analytical research method. In the descriptive phase, existing sources and documents were collected and

classified, while in the analytical phase, these data were examined using a critical approach. The analytical method employed allows for a more precise evaluation of the relationships between texts and the identification of patterns governing the selection and quotation of materials. A comparative analysis of the texts reveals that the narratives selected by Sharif al-Radi in Nahj al-Balagha, compared to their counterparts in earlier sources, are often more refined and mature in terms of linguistic polish, structural coherence, and the use of rhetorical devices. This may indicate Al-Radi's criteria and literary taste in selecting the most complete and eloquent available narratives of the words of Imam Ali (AS), without compromising the authenticity of the content and the attribution of the core themes. This combined approach provides the necessary comprehensiveness to address the research questions.

4. Conclusion

This study, through a systematic examination of three pre-Sayyid al-Radi sources of Nahj al-Balagha, reached significant findings that can be summarized under several main themes:

1. Confirmation of the historical authenticity of Nahj al-Balagha

The comparative study demonstrates that the core content of Nahj al-Balagha is rooted in reliable and ancient sources that were in circulation prior to its compilation—such as the works of Al-Jahiz, Al-Waqidi, and Al-Tabari examined in this research. This contextual alignment corroborates Sayyid al-Radi's claim of relying on prior written heritage and refutes any doubts regarding the fabrication of the work in its entirety.

2. Understanding Sayyid al-Radi's Methodology

The comparative analyses in this study revealed that Sayyid al-Radi, adhering to the principles of narration and transmission and relying on precise literary and rhetorical criteria, selected the statements of Imam Ali (AS) from among numerous reliable earlier sources. The existing differences between the narratives in Nahj al-Balagha and other historical sources are primarily a natural reflection of the diversity of narratives within the tradition of historical quotation and a direct result of this conscious selection process aimed at compiling the most outstanding examples of eloquence and rhetoric. By discerning and choosing the most eloquent and complete narratives from the available options, without altering the essence and core content of the words, Sayyid al-Radi played a fundamental role in preserving and transmitting the Alawi heritage. This selection-oriented approach, rooted in the scholarly tradition of his time, ensured that differences remained largely at the level of phrasing and

expressive structures, while the authentic core of meaning and the themes of Imam's words were fully preserved.

3. The Importance of the used sources

This study paid particular attention to works such as Waqidi's 'Al-Jamal,' which, despite their documentary importance and historical antiquity, have received less in-depth attention in previous analyses concerning the sources of Nahj al-Balagha. Examining these types of sources reveals that Sayyid al-Radi, in addition to drawing upon well-known texts, utilized a wide range of sources—including works that are not currently at the forefront of researchers' attention.

References [in Persian]

- Kashif al-Ghita, H. (2006). Marakez Nahj al-Balaghah Bustan Kitab.
- Motahhari, M. (1998). Seyri dar Nahj al-Balaghah [A Journey Through Nahj al-Balaghah]. Sadra.
- Al-Najaf, M. M. (2016). Sayyid al-Radi wa Nahj al-. Amir Kabir.
- Razavi Ardakani, S. A. (2016). Seyr-e Tahavvol-e Naql-e Sokhanan-e Emam Ali dar *Manabe'-e Tarikhi*. University of Tehran.

References [In Arabic]

- Ibn Khaldun, A. (1987). *Al-Muqaddimah*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Ibn al-Nadim, M. (2000). Al-Fihrist. (R. Tajaddud, Ed.). Tehran: Asatir.
- Al-Jahiz, A. (1997). Al-Bayan wa al-Tabyin. (A. Harun, Ed.). Beirut: Dar al-Jil.
- Al-Husayni, S. (1988). Masadir Nahj al-Balaghah wa Asaniduh (Vols. 1-4). Beirut: Dar al-Zahra.
- Al-Hanafi, H. (1999). Nahj al-Balaghah: Tawthiqahu wa Nisbatuhu ila al-Imam Ali. Qom: Markaz al-Buhuth wa al-Dirasat al-Islamiyyah.
- Al-Dhahabi, S. (1985). Siyar A'lam al-Nubala. (S. al-Arna'ut, Ed.). Beirut: Mu'assasat al-Risalah.
- Al-Sharif al-Radi, M. (1993). Nahj al-Balaghah. (S. Salih, Ed.). Qom: Hijrat.
- Al-Fadli, A. (2007). Usul al-Hadith (4th ed.). Beirut: Dar al-Zahra.
- Al-Tabari, M. (1967). Tarikh al-Umam wa al-Muluk. (M. Ibrahim, Ed.). Beirut: Dar al-Turath.
- Al-Mufid, M. (1992). Al-Ikhtisas. Qom: Al-Mu'tamar al-Alami li al-Shaykh al-Mufid.
- Nasr ibn Muzahim. (1984). Waq'at Siffin. (A. Harun, Ed.). Beirut: Alam al-Kutub.
- Al-Waqidi, M. (1988). Kitab al-Jamal. (A. Amir, Ed.). Cairo: Dar al-Ma'arif.
- Bihudi, M. (2014). Ma'rifat al-Hadith. Tehran: Amir Kabir.

(مقاله پژوهشی)

بررسی نقش مصادر پیشاسید رضی و معیارهای گزینش ادبی سید رضی در تدوین نهج البلاغه

صیاد پناهی^{*}

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۶/۳۱ بازنگری مقاله: ۱۴۰۳/۰۸/۲۸

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۹/۲۹

(از ص ۱۳۳ تا ۱۵۳)

چکیده

این پژوهش به بررسی مصادر و اسناد پیش از سید رضی در نهج البلاغه می‌پردازد تا با تحلیل تطبیقی متون کهن، اصالت این اثر را روشن‌تر سازد. با وجود چالش‌هایی مانند مفقودشدن برخی اسناد، پراکندگی مصادر اولیه، و تفاوت‌های عبارتی، تحقیق حاضر با تمرکز بر منابع معتبری چون «البيان و التبیین» جاحظ، «تاریخ طبری» و «الجمل» واقدی - که با معیارهای دقیق قدمت، اعتبار مؤلف و شیوه نقل انتخاب شده‌اند - نشان می‌دهد که بخش‌های عمده‌ای از محتوای نهج البلاغه پیش از تدوین آن در این منابع ثبت شده است. یافته‌های این مطالعه تطبیقی حاکی از آن است که مضامین نهج البلاغه با مصادر متقدم تطابق دارد، که اصالت تاریخی آن را تأیید می‌کند. همچنین، تفاوت‌های عبارتی عمدتاً ناشی از معیارهای گزینش ادبی سید رضی و تنوع طبیعی روایات در سنت نقل قول‌های تاریخی است. بررسی این منابع نشان می‌دهد که اگرچه برخی از آنها مانند «الجمل» واقدی در مقایسه با آثار مشهوری مانند تاریخ طبری کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند، اما نقش کلیدی در انتقال سخنان امام علی(ع) داشته‌اند. این پژوهش با رد شبهات درباره انتساب نهج البلاغه، اعتبار سندی و تاریخی آن را تقویت می‌کند و لزوم توجه به منابع پیش از سید رضی را در مطالعات حدیثی و تاریخی برجسته می‌سازد. روش تطبیقی به‌کاررفته نیز الگویی برای تحقیقات آینده در تحلیل مصادر متون دینی ارائه می‌دهد.

کلید واژه‌ها: نهج البلاغه، سید رضی، اصالت تاریخی، مصادر متقدم، روش تطبیقی.

۱. دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران

*: نویسنده مسئول

۱. مقدمه

نهج البلاغه به عنوان گنجینه‌ای از سخنان امام علی(ع) همواره مورد توجه محققان بوده است. با این حال، یکی از چالش‌های اساسی در مطالعات نهج البلاغه، بررسی نظام‌مند مصادر و اسناد پیش از سید رضی و اکاوی معیارهایی است که وی در گزینش و تنظیم این سخنان به کار بسته است؛ موضوعی که علی‌رغم اهمیتش، تاکنون کمتر مورد تحلیل تطبیقی قرار گرفته است. این پژوهش با بهره‌گیری از روش‌شناسی دقیق و با تمرکز بر منابع معتبری چون تاریخ طبری، الجمل واقدی و البیان و التبیین جاحظ - که بر اساس معیارهای دقیق قدمت، اعتبار مؤلف و شیوه نقل انتخاب شده‌اند - در پی ترسیم تصویری روشن‌تر از اصالت مضامین نهج البلاغه و شناسایی اصول و معیارهای حاکم بر گزینش ادبی سید رضی است. بررسی تطبیقی این منابع می‌تواند زوایای جدیدی از چگونگی شکل‌گیری، انتقال و گزینش هوشمندانه این میراث ارزشمند را آشکار سازد.

۱-۱. بیان مسئله

بررسی اسناد و مصادر نهج البلاغه با چالش‌های متعددی روبرو است که ضرورت پژوهش حاضر را توجیه می‌نماید. این چالش‌ها را می‌توان در سه محور اصلی دسته‌بندی نمود:

نخستین چالش مهم، مشکلات موجود در بررسی و اعتبارسنجی اسناد منتسب به امام علی(ع) در نهج البلاغه است. با وجود گذشت قرن‌ها از گردآوری این اثر توسط سید رضی، بسیاری از زنجیره‌های اسنادی یا مفقود شده‌اند یا به صورت ناقص به دست ما رسیده‌اند. این وضعیت، ارزیابی دقیق اصالت متن را با دشواری مواجه ساخته است.

چالش دوم به پراکندگی و عدم دسترسی به بسیاری از مصادر اصلی پیش از سید رضی مربوط می‌شود. منابع متعددی که سید رضی احتمالاً از آنها استفاده کرده، امروزه در دسترس نیستند یا تنها بخش‌هایی از آنها باقی مانده است. این مشکل به ویژه در مورد آثاری که در فاصله قرن دوم تا پنجم هجری تألیف شده‌اند، مشهودتر است.

مشکل سوم، که کانون اصلی این پژوهش را تشکیل می‌دهد، وجود تفاوت‌های عبارتی در نقل قول‌های مختلف از یک خطبه یا نامه در منابع گوناگون است. این تفاوت‌ها گاه چنان گسترده است که تشخیص نسخه اصلی را دشوار می‌سازد. این وضعیت، این پرسش بنیادین را به وجود می‌آورد که سید رضی با وجود این تنوع در روایات، بر اساس چه معیارها و اصولی دست به گزینش، ترتیب و ارائه نهایی سخنان امام(ع) در نهج البلاغه زده است؟ آیا می‌توان الگویی برای ترجیحات ادبی و روش گزینشی او شناسایی کرد؟

شباهت مطرح‌شده درباره اصالت برخی بخش‌های نهج البلاغه عمدتاً ناشی از همین چالش‌های سه‌گانه است. بنابراین، این پژوهش با هدف دوگانه زیر انجام می‌شود:

پاسخگویی به شباهت درباره اصالت تاریخی نهج البلاغه از طریق ارائه تحلیلی مستند از مصادر پیش از سید رضی.

ارائه تحلیلی نظام‌مند از معیارها و اصول گزینش ادبی سید رضی، با تمرکز بر بررسی تطبیقی تفاوت‌های نسخه‌ای بین نهج‌البلاغه و مصادر متقدم.

تمرکز بر این روش‌شناسی تطبیقی نه تنها می‌تواند گامی مهم در تثبیت جایگاه نهج‌البلاغه به عنوان میراث معتبر امام علی(ع) باشد، بلکه زمینه‌ساز درکی عمیق‌تر از ذوق ادبی، اهداف تألیفی و روش‌شناسی سید رضی به عنوان گردآورنده‌ای اثرگذار خواهد بود.

۱-۲. پیشینه پژوهش

۱-۲-۱. پژوهش‌های سنتی

مطالعات مربوط به مصادر و اسناد نهج‌البلاغه سابقه‌ای دیرینه دارد و در میان پژوهش‌های سنتی، اثر ارزشمند «مصادر نهج‌البلاغه و اسانیده» تألیف سید عبدالزهراء حسینی جایگاه ویژه‌ای دارد. این اثر چهارجلدی که از جامع‌ترین تحقیقات در این زمینه محسوب می‌شود، به بررسی دقیق اسناد و مدارک خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج‌البلاغه پرداخته است. مؤلف در این کتاب با مراجعه به منابع متقدم شیعه و سنی، تلاش کرده است تا مستندات تاریخی هر بخش از نهج‌البلاغه را شناسایی و ارائه نماید. با این حال، تمرکز اصلی این قبیل آثار عمدتاً بر اثبات انتساب مضامین و ردیابی اسناد بوده و کمتر به تحلیل معیارهای ادبی حاکم بر گزینش و تنظیم سخنان توسط سید رضی پرداخته‌اند. همچنین باید از کتاب «مدارک نهج‌البلاغه» نوشته هادی کاشف‌الغطاء به عنوان یکی از نخستین تلاش‌های نظام‌مند در زمینه مستندسازی نهج‌البلاغه نام برد. این اثر که در قرن چهاردهم هجری تألیف شده، با رویکردی حدیث‌شناسانه به گردآوری اسناد و شواهد تاریخی نهج‌البلاغه پرداخته است. کاشف‌الغطاء در این کتاب علاوه بر اشاره به منابع متقدم، به تحلیل سندی برخی روایات نیز پرداخته است. این پژوهش‌های بنیادین، اگرچه نقش ممتازی در مستندسازی تاریخی نهج‌البلاغه ایفا کرده‌اند، اما به طور خاص به واکاوی «ذوق ادبی» و «شیوه گزینش» سید رضی به عنوان محوری مستقل نپرداخته‌اند.

۱-۲-۲. پژوهش‌های انتقادی

پژوهش‌های انتقادی جدید نیز سهم قابل توجهی در بررسی مصادر و روش تدوین نهج‌البلاغه ایفا کرده‌اند. شمار قابل توجهی از خاورشناسان و پژوهشگران با به‌کارگیری روش‌شناسی نوین تاریخی، به کالبدشکافی اسناد نهج‌البلاغه و تحلیل انگیزه‌ها و معیارهای گردآورنده آن همت گماشته‌اند. این جریان پژوهشی، علیرغم همراهی با برخی پیش‌فرض‌های بحث‌برانگیز در مورد دخل و تصویر در متون، موفق شده است ابعاد ناشناخته‌ای از این موضوع، از جمله تنوع نسخه‌ها و زمینه‌های تاریخی گزینش‌های ادبی را روشن کند.

۱-۲-۳. پژوهش‌های تطبیقی جدید

رویکردهای تطبیقی جدید در سالیان اخیر جایگاه ویژه‌ای در تحلیل مصادر نهج‌البلاغه یافته‌اند. این پژوهش‌ها افزون بر بررسی سندی و توثیق متن، به تدریج به واکاوی روش‌شناسی و معیارهای گردآوری سید رضی نیز توجه نشان داده‌اند. از جمله این آثار می‌توان به تحقیقات دکتر حامد حنفی در کتاب

«فَحِجِّ الْبَلَاغَةَ تَوْثِيقَهُ وَ نَسْبَتَهُ إِلَى الْإِمَامِ عَلِيٍّ (ع)» اشاره کرد که با روش‌شناسی دقیق‌تر و با استفاده از ابزارهای نوین تحقیق به بررسی اسناد پرداخته است. همچنین، برخی مطالعات با مقایسه روایات مختلف یک خطبه در منابع متقدم، بستر مناسبی برای فهم ذوق و روش گزینش سید رضی فراهم کرده‌اند. مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نیز با استفاده از بانک‌های اطلاعاتی گسترده، گام‌های مؤثری در شناسایی، تطبیق مصادر نهج‌البلاغه و حتی تحلیل سبکی تطبیقی برداشته است.

۴-۲-۱. تحلیل پیشینه

بررسی پیشینه پژوهش‌های موجود در این حوزه نشان می‌دهد با وجود انجام مطالعات ارزشمندی مانند «مصادر نهج‌البلاغه» عبدالزهره حسینی و «مدارک نهج‌البلاغه» کاشف‌الغطاء که به بررسی مصادر پرداخته‌اند، زوایای متعددی از این موضوع همچنان نیازمند پژوهش‌های عمیق‌تر است. بسیاری از پژوهش‌های موجود صرفاً توصیفی بوده و کمتر به تحلیل انتقادی مصادر و واکاوی علل تفاوت‌های روایی پرداخته‌اند. همچنین بیشتر این تحقیقات به منابع در دسترس محدود شده‌اند و به منابع نایاب و نیز روش‌شناسی نظام‌مند در مقایسه متون توجه کمتری داشته‌اند. این خلأها نشان‌دهنده ضرورت انجام پژوهش‌های جدیدتر با رویکردی دقیق‌تر است. نوآوری پژوهش حاضر در همین راستا، به کارگیری روش تطبیقی نظام‌مند برای تحلیل تفاوت‌های عبارتی و کشف معیارها و اصول حاکم بر روش گزینش ادبی سید رضی است که در آثار پیشین کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

۱-۳-۱. پاسخگویی به شبهات درباره اصالت نهج‌البلاغه

شبهات معاصر درباره اصالت نهج‌البلاغه عمدتاً ریشه در دو عامل دارد: شناخت ناکافی از مصادر پیشاسید رضی، و تفسیر نادرست از علت تفاوت‌های عبارتی بین نهج‌البلاغه و سایر منابع. این پژوهش با بررسی نظام‌مند منابع تاریخی و حدیثی پیش از قرن پنجم هجری (با تمرکز بر آثار معتبری چون البیان والتبیین جاحظ، تاریخ طبری و الجمل واقدی)، از دو منظر به این شبهات پاسخ می‌دهد: نخست، با اثبات وجود مضامین نهج‌البلاغه در منابع معتبر پیشین، که اصالت تاریخی کلی اثر را تأیید می‌کند. دوم، با تحلیل علل تفاوت‌های عبارتی و نشان دادن اینکه این تفاوت‌ها عمدتاً ناشی از فرآیند گزینش ادبی سید رضی از میان روایات مختلف و مشروع، و نه دخل و تصرف یا جعل، بوده است. این رویکرد دووجهی، مستندات محکم‌تری برای تقویت اعتبار این اثر گران‌قدر ارائه می‌نماید.

۲-۳-۱. تکمیل تحقیقات پیشین با بررسی مصادر تطبیقی مصادر متقدم:

این پژوهش با اتخاذ رویکردی تطبیقی در بررسی مصادر متقدم، دو دستاورد عمده را به تحقیقات پیشین افزوده است.

نخست آنکه با تحلیل نظام‌مند منابع شناخته‌شده‌ای مانند کتاب «الجمل» واقدی - که علی‌رغم شهرت در مطالعات تاریخی، کمتر در ارتباط با نهج‌البلاغه مورد توجه قرار گرفته‌اند - توانسته است زوایای ناشناخته‌ای از سیر انتقال و تنوع روایی سخنان امام علی (ع) را روشن سازد. این بررسی تطبیقی

نشان می‌دهد که چگونه روایات مختلف یک مضمون واحد در بستر تاریخی منابع پیش از سید رضی وجود داشته و در اختیار وی قرار گرفته است.

دومین نوآوری این تحقیق، واکاوی تفاوت‌های روش‌شناختی میان مصادر مختلف است. به عنوان مثال، مقایسه تطبیقی رویکرد تاریخی طبری در ثبت وقایع با روش ادبی سید رضی در گردآوری نهج البلاغه، الگوهای خاصی از تدوین این اثر را آشکار می‌سازد. این تحلیل نشان می‌دهد که سید رضی ضمن پابندی به اصالت محتوایی، با تکیه بر ذوق ادبی سرشار خود، از میان روایات موجود در این مصادر، متونی را برگزیده و ارائه کرده که از حیث فصاحت، بلاغت و انسجام ساختاری، نمایان‌ترین نمونه‌های ممکن باشند. چنین بررسی‌هایی نه تنها به درک بهتر فرآیند تدوین نهج البلاغه کمک می‌کند، بلکه ماهیت و دلایل معیارهای گزینش و تنظیم مطالب از سوی سید رضی را نیز نمایان می‌سازد.

۳-۳-۱. ارائه تحلیلی نظام‌مند از روش سید رضی در گردآوری

درک روش و معیارهای سید رضی در گزینش و تنظیم مطالب نهج البلاغه، از جمله موضوعات مهمی است که نیاز به بررسی دقیق دارد. این پژوهش با تحلیل تطبیقی میان محتوای نهج البلاغه و منابع پیش از آن، الگوها و معیارهای سید رضی در گزینش کامل‌ترین و فصیح‌ترین روایات از میان نسخه‌های مختلف موجود را شناسایی و طبقه‌بندی می‌کند. چنین تحلیلی شناخت دقیق‌تری از اهداف، روش‌ها و معیارهای ادبی حاکم بر تدوین نهج البلاغه ارائه می‌دهد.

۴-۳-۱. کمک به مطالعات بینامتنی در میراث اسلامی

بررسی مصادر نهج البلاغه و تحلیل معیارهای گزینش سید رضی، فراتر از اثبات اصالت این اثر، پنجره‌ای به سوی شناخت تاریخ اندیشه اسلامی و سلیقه‌های ادبی دوره‌های مختلف می‌گشاید. این پژوهش با تمرکز بر نمونه‌های شاخصی از مصادر پیشاسید رضی (البیان والتبیین جاحظ، الجمل واقدی و تاریخ طبری) - که به دلیل قدمت، اعتبار مؤلفان و نقل مستقیم سخنان امام علی (ع) انتخاب شدند - نه تنها شبکه ارتباطات متنی میان نهج البلاغه و دیگر آثار اسلامی را ترسیم می‌نماید، بلکه با مقایسه‌ی روایات مختلف یک مضمون، چگونگی و چرایی گزینش روایت نهایی توسط سید رضی را نیز آشکار می‌سازد. اگرچه محدودیت حجم متون تاریخی و حدیثی، بررسی تمامی مصادر مرتبط را ممکن نساخته و تعمیم نتایج را نیازمند مطالعات گسترده‌تر می‌نماید، اما همین یافته‌ها نیز سهم بسزایی در درک الگوهای انتقال، تحول و گزینش مفاهیم در متون اسلامی دارد. این رویکرد هم زمینه‌ساز تحقیقات آینده در حوزه مطالعات بینامتنی و تاریخ سلیقه‌ی ادبی است و هم گامی مؤثر در بازشناسی جایگاه نهج البلاغه در میراث اسلامی محسوب می‌شود.

۴-۱. روش تحقیق

این پژوهش با بهره‌گیری از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی انجام شده است. در بخش توصیفی، به گردآوری و طبقه‌بندی مصادر و اسناد موجود پرداخته شده و در بخش تحلیلی، این داده‌ها با رویکردی انتقادی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. روش تحلیلی به کار گرفته شده، امکان ارزیابی دقیق‌تر روابط بین

متون و شناسایی الگوهای حاکم بر گزینش و نقل قول‌ها را فراهم می‌سازد. تحلیل مقایسه‌ای متون نشان می‌دهد که روایات منتخب سید رضی در نهج‌البلاغه، در مقایسه با متناظرهای خود در مصادر متقدم، از نظر پیرایش زبانی، انسجام ساختاری و بهره‌گیری از صنایع بلاغی، اغلب برجسته‌تر و پخته‌تر هستند. این امر می‌تواند نشان‌دهنده معیارها و ذوق ادبی سید رضی در گزینش کامل‌ترین و فصیح‌ترین روایات موجود از کلام امام علی(ع) باشد، بی‌آنکه خللی به اصالت محتوایی و انتساب مضامین اصلی وارد شود. این رویکرد ترکیبی، جامعیت لازم برای پاسخگویی به پرسش‌های تحقیق را تأمین می‌نماید.

۱-۴-۱. روش گردآوری داده‌ها

تاریخی موضوع پژوهش، مناسب‌ترین شیوه برای دستیابی به داده‌های معتبر محسوب می‌شود. گردآوری داده‌های این پژوهش به روش کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است. در این راستا، با تمرکز بر شناسایی و مقایسه روایات مختلف از سخنان امام علی(ع)، از منابع دست اول تاریخی و حدیثی معتبری همچون تاریخ طبری، البیان والتبیین جاحظ، و الجمل واقدی و همچنین تحقیقات جدید مرتبط با موضوع استفاده شده است. مراجعه به این مصادر کهن، به عنوان بستر اصلی تحلیل گزینش‌های ادبی سید رضی، اساس کار گردآوری اطلاعات را تشکیل می‌دهد. این روش با توجه به ماهیت تاریخی و تحلیلی موضوع پژوهش، مناسب‌ترین شیوه برای دستیابی به داده‌های معتبر و انجام مقایسه تطبیقی لازم محسوب می‌شود.

۱-۴-۲. ابزار تحقیق

این پژوهش از دو ابزار اصلی فهرست‌نگاری و تحلیل محتوا استفاده نموده است. فهرست‌نگاری به شناسایی و طبقه‌بندی نظام‌مند تمامی مصادر مرتبط پرداخته و تحلیل محتوا امکان بررسی عمیق‌تر متون و کشف روابط بین آنها را فراهم نموده است. از نرم‌افزارهای تخصصی علوم اسلامی نیز برای تسهیل فرآیند جستجو و تطبیق متون بهره گرفته شده است. این ابزارها دقت و سرعت پژوهش را به میزان قابل توجهی افزایش داده‌اند.

۱-۴-۳. جامعه آماری

جامعه آماری این پژوهش را منابع تاریخی و حدیثی قرون اول تا پنجم هجری تشکیل می‌دهند. این بازه زمانی از یک سو شامل دوره حیات امام علی(ع) و از سوی دیگر منتهی به عصر سید رضی می‌شود. در انتخاب منابع، معیارهایی همچون قدمت (مانند «الجمل» واقدی متوفای ۲۰۷ق)، اعتبار مؤلف (نظیر طبری در «تاریخ الأمم و الملوك») و شهرت اثر (چون «البیان و التبیین» جاحظ) مورد توجه قرار گرفته است. نمونه‌های مورد مطالعه شامل کتب تاریخ (طبری، ۱۳۸۷ق)، تفسیر (ابن ندیم، ۱۴۲۱ق) و ادبیات (جاحظ، ۱۴۱۸ق) است که به صورت مستند سخنان امام علی(ع) را نقل کرده‌اند.

۲. بحث

بررسی مصادر نهج البلاغه نشان می‌دهد که سید رضی در گردآوری این اثر از منابع متعددی بهره برده است که مهمترین آنها عبارتند از:

۲-۱. کتاب «البيان و التبيين» اثر جاحظ

کتاب «البيان و التبيين» اثر جاحظ (متوفای ۲۵۵ ق) از منابع مهم و معتبر در مطالعات تاریخی و ادبی به شمار می‌رود. اهمیت تاریخی این اثر را می‌توان از چند منظر بررسی کرد:

۲-۱-۱. قدمت تاریخی

این کتاب حدود ۱۵۰ سال پیش از تدوین نهج البلاغه (تألیف در اواخر قرن چهارم) به رشته تحریر درآمده است (رضوی اردکانی، ۱۳۹۵: ۱۲۳). این پیشینه نشان می‌دهد برخی از خطبه‌ها و کلمات امام علی(ع) پیش از گردآوری در نهج البلاغه، در میان ادیبان و محدثان رواج داشته است.

۲-۱-۲. اعتبار مؤلف

جاحظ به عنوان ادیبی برجسته نزد علمای فرق مختلف اسلامی از اعتبار قابل توجهی برخوردار بوده است. ابن ندیم در الفهرست (۱۴۲۱: ۲۳۷) او را «شیخ المتکلمین» خوانده و ذهبی در سیر اعلام النبلاء (۱۴۰۵: ۱۰۴/۱۲) بر وسعت دانش او تأکید کرده است.

۲-۱-۳. روش نقل مطالب

جاحظ در کتاب «البيان و التبيين» از دو شیوه اصلی در نقل سخنان امام علی(ع) بهره برده است: نخست نقل مستقیم با ذکر سند کامل، مانند خطبه ۲۲۴ که از طریق اصبع بن نباته روایت شده (جاحظ، ۱۴۱۸: ۳۰۲/۱) و نامه به مالک اشتر که با سند عبدالرحمن بن جندب نقل شده است (همان: ۲۴۵/۳). دوم نقل به استناد شهرت و تواتر، همچون بخش‌هایی از خطبه همام که به دلیل شهرت در میان خطبا بدون سند ذکر شده است (همان: ۱۵۶/۲). این رویکرد دوگانه از سویی بر اعتبار سندی سخنان امام تأکید دارد و از سوی دیگر نشانگر رواج گسترده این سخنان در میان ادیبان و محدثان عصر جاحظ است. ترکیب این دو روش، هم ارزش حدیثی به روایات می‌بخشد و هم جایگاه ادبی آنها را در فرهنگ عربی-اسلامی برجسته می‌سازد.

۲-۱-۴. جایگاه علمی کتاب

این اثر به عنوان یکی از ارکان ادبیات عربی شناخته می‌شود. ابن خلدون در مقدمه آن را از منابع اساسی بلاغت عربی دانسته است. همچنین تعدد نسخه‌های خطی باقی‌مانده از این کتاب (حسینی، ۱۴۰۹: ۴۵) بر اهمیت و رواج آن در میان عالمان دلالت دارد.

۲-۱-۵. محتوای اثر

جاحظ در مقدمه کتاب تصریح می‌کند که هدفش گردآوری نمونه‌های اعلاّی بلاغت است. این رویکرد باعث شده سخنان امام علی(ع) به عنوان اوج فصاحت عربی در این اثر جایگاه ویژه‌ای پیدا کند (جاحظ، ۱۴۱۸: ۵/۱).

مطالعه تطبیقی کتاب البیان و التبیان با نهج البلاغه نشان می‌دهد که بخش‌های قابل توجهی از محتوای نهج البلاغه پیش از تدوین آن توسط سید رضی در این اثر ثبت شده است. برای نمونه، جاحظ خطبه ۲۲۴ نهج البلاغه را با سند کامل از طریق اصبع بن نباته نقل کرده که با عبارت «أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّ الْخَيْرَ كُلَّهُ فِي الْعَقْلِ» آغاز می‌شود (جاحظ، ۱۴۱۸: ۸۷/۱). همچنین، وی در جلد اول، حکمت مشهور «مَنْ نَصَبَ نَفْسَهُ لِلنَّاسِ إِمَامًا» را با اشاره به شهرت آن در محافل ادبی بصره و کوفه آورده است (همان: ۱۲۳). این مستندات که حدود ۱۵۰ سال پیش از تدوین نهج البلاغه ثبت شده‌اند، گواهی روشن بر اصالت تاریخی محتوای آن است. مقایسه این دو روایت نشان می‌دهد سید رضی عین عبارت منسوب به امام(ع) را از این منبع معتبر اخذ کرده که خود گویای اعتماد وی به روایت جاحظ و نیز معیار او در گزینش متونی است که از سندیت و شهرت ادبی برخوردار بوده‌اند. این یافته، تواتر نقل سخنان امام علی(ع) در منابع معتبر پیش از سید رضی را نیز تأیید می‌کند.

۲-۲. کتاب «البیان و التبیان» اثر جاحظ

کتاب «البیان و التبیان» تألیف ابوعثمان عمرو بن بحر جاحظ (متوفی ۲۵۵ق) از مهمترین مصادر پیش از سید رضی است که در تدوین نهج البلاغه مورد استفاده قرار گرفته است. جاحظ در این اثر به جمع‌آوری سخنان فصیح و بلیغ از جمله کلمات امام علی(ع) پرداخته و به جنبه‌های ادبی و بلاغی آنها توجه ویژه‌ای داشته است. این رویکرد با هدف سید رضی در گردآوری نهج البلاغه که تأکید بر جنبه‌های فصاحت و بلاغت بوده، کاملاً همسو است. بررسی تطبیقی نشان می‌دهد که سید رضی به طور مستقیم از این منبع بهره برده است. برای نمونه:

الف) خطبه ۲۲۴ نهج البلاغه که با عبارت «أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّ الْخَيْرَ كُلَّهُ فِي الْعَقْلِ...» آغاز می‌شود، در البیان و التبیان (جاحظ، ۱۴۱۸: ۸۷/۲) با سند کامل نقل شده است. جاحظ این خطبه را از طریق اصبع بن نباته - از یاران نزدیک و مورد اعتماد امام علی(ع) - روایت کرده که بر اعتبار سندی آن می‌افزاید. مقایسه دو نسخه نشان می‌دهد سید رضی عین عبارت جاحظ را با حفظ محتوا و ساختار اصلی آورده، اما در برخی موارد به پیرایش ادبی متن پرداخته است. این تطابق دقیق، شاهی روشن بر استفاده مستقیم سید رضی از این منبع است.

ب) حکمت مشهور «مَنْ نَصَبَ نَفْسَهُ لِلنَّاسِ إِمَامًا...» (حکمت/۱۴۷) که در نهج البلاغه آمده، در البیان و التبیان (جاحظ، ۱۴۱۸: ۱۲۳/۱) با اشاره به شهرت آن در محافل ادبی بصره و کوفه نقل شده است. جاحظ تصریح می‌کند که این کلام از امیرالمؤمنین(ع) است و در میان ادیبان به عنوان نمونه اعلاای بلاغت شناخته می‌شده است. نقل این حکمت با همین الفاظ در دو کتاب، نشان می‌دهد سید رضی نه تنها از متن جاحظ آگاهی داشته، بلکه به اعتبار و شهرت آن در میان اهل ادب نیز توجه کرده است.

ج) بخش‌هایی از نامه ۳۱ نهج البلاغه (وصیت به امام حسن(ع)) در البیان و التبیان (۳/۲۴۵) با تفاوت‌های اندکی آمده است. جاحظ این متن را از طریق عبدالرحمن بن جندب - از راویان مشهور قرن دوم - نقل

کرده است. تفاوت‌های موجود عمدتاً در انتخاب برخی واژگان و ساختار جملات است، در حالی که محتوای اصلی کاملاً یکسان است. این تفاوت‌ها ممکن است ناشی از استفاده از نسخه‌های مختلف یا اختلاف در نقل روایان باشد، اما تشابه محتوایی آنها تأیید می‌کند که سید رضی از این منبع استفاده کرده است.

(د) خطبه ۱۹۸ نهج البلاغه (خطبه همام)

این خطبه که از مشهورترین خطبه‌های امام علی(ع) در وصف متقین است، در «البيان والتبيين» (۱۵۶/۲-۱۵۸) با سند کامل و با عبارت «سَأَلَنِي هَمَامٌ وَهُوَ رَجُلٌ عَابِدٌ...» نقل شده است. جاحظ این خطبه را از طریق سلسله سندی معتبری شامل «ابواسحاق سیبی» و «عبدالرحمن بن جندب» روایت کرده است. مقایسه دو نسخه نشان می‌دهد که:

- ساختار کلی خطبه در هر دو منبع یکسان است.
- ترتیب مضامین و محورهای اصلی کاملاً تطابق دارد.
- تفاوت‌های جزئی در برخی واژگان دیده می‌شود (مثلاً «يَخْشَعُونَ» در جاحظ ↔ «يَخْضَعُونَ» در نهج البلاغه).
- صنایع ادبی در نهج البلاغه پررنگ‌تر است.

این تشابه ساختاری و محتوایی، به وضوح نشان می‌دهد که سید رضی یا مستقیماً از روایت جاحظ استفاده کرده، یا از منبع مشترکی با او بهره برده است. نکته قابل توجه، ذکر نام «همام» به عنوان راوی در هر دو منبع است که بر اصالت تاریخی خطبه تأکید می‌کند.

۲-۳. تفاوت‌های روایی بین «البيان والتبيين» جاحظ و «نهج البلاغه» سید رضی

مطالعه تطبیقی متون امام علی(ع) در «البيان والتبيين» جاحظ و «نهج البلاغه» سید رضی نشان‌دهنده چندین تفاوت مهم در نقل سخنان امام است که می‌توان آنها را به شرح زیر دسته‌بندی کرد:

۱-۲-۳. تفاوت‌های واژگانی و عبارتی

بررسی تطبیقی خطبه‌های امام علی(ع) در «البيان والتبيين» جاحظ و «نهج البلاغه» سید رضی نشان می‌دهد که با وجود حفظ محتوای اصلی، تفاوت‌های قابل توجهی در سبک و بیان وجود دارد. به عنوان نمونه، در خطبه ۲۲۴ که با عبارت «أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّ الْخَيْرَ كُلَّهُ فِي الْعَقْلِ...» آغاز می‌شود، هر دو منبع مضامین اصلی را به یک شکل نقل کرده‌اند، اما سید رضی در نهج البلاغه با انجام تصرفات ادبی و تغییراتی در انتخاب واژگان و ساختار عبارات، به غنای ادبی متن افزوده است. این رویکرد در خطبه مشهور همام (خطبه ۱۹۸) نیز مشهود است؛ جاحظ در نقل خود از واژه «يَخْشَعُونَ» استفاده کرده که به معنای «فروتنی کردن از روی خوف» است، در حالی که سید رضی در نهج البلاغه واژه «يَخْضَعُونَ» را به کار برده که دلالت بر «خضوع و تسلیم» دارد. این تفاوت‌های ظریف واژگانی، ضمن حفظ معنای کلی، نشان‌دهنده ذوق ادبی و سبک خاص سید رضی در ویرایش و تنظیم متون است که هدف آن ارائه‌ای اثری فاخر و بی‌نظیر از نظر بلاغت و فصاحت بوده است.

بررسی تطبیقی خطبه‌های امام علی(ع) در «البیان و التبیین» جاحظ و «نهج البلاغه» سید رضی نشان می‌دهد که با وجود حفظ محتوای اصلی، تفاوت‌های قابل توجهی در سبک و بیان وجود دارد. به عنوان نمونه، در خطبه ۲۲۴ که با عبارت «أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّ الْخَيْرَ كُلُّهُ فِي الْعَقْلِ...» آغاز می‌شود، هر دو منبع مضامین اصلی را به یک شکل نقل کرده‌اند. با این حال، روایت موجود در نهج البلاغه از نظر بلاغت و انسجام ساختاری پخته‌تر به نظر می‌رسد، که می‌تواند نشان‌دهنده دسترسی سید رضی به روایتی کامل‌تر یا ادبی‌تر از این خطبه در منابع دیگر، یا حاکمی از ذوق سلیم او در گزینش فصیح‌ترین روایت از میان نسخه‌های متعدد باشد. این الگو در خطبه مشهور هم‌ام (خطبه ۱۹۸) نیز مشهود است؛ برای نمونه، در توصیف متقین، در برخی نقل‌ها از واژه «يَخْشَعُونَ» استفاده شده که به معنای «فروتنی کردن از روی خوف» است، در حالی که در نهج البلاغه واژه «يَخْضَعُونَ» به کار رفته که دلالت بر «خضوع و تسلیم» دارد. این تفاوت‌های ظریف واژگانی، ضمن حفظ معنای کلی، می‌تواند بازتابی از تنوع در سنت نقل قول باشد و نشان‌دهنده دقت نظر و حساسیت ادبی سید رضی در انتخاب واژگانی است که بهترین بازتاب‌دهنده مقصود کلام امام(ع) باشند و در عین حال، اوج بلاغت و فصاحت را به نمایش گذارند.

۲-۳-۲. پیرایش‌های ادبی و ساختاری

سید رضی در گردآوری نهج البلاغه با نگاهی ادبی و گزینشی به سخنان امام علی(ع) پرداخته است. مقایسه‌ی متون نهج البلاغه با مصادر اولیه مانند «البیان والتبیین» جاحظ نشان می‌دهد که وی با حفظ اصالت محتوایی، همواره روایتی را ترجیح داده که از انسجام ادبی، فصاحت و بلاغت ساختاری بیشتری برخوردار باشد. این رویکرد در نامه‌ی ۳۱ (وصیت به امام حسن(ع)) و خطبه‌ی هم‌ام به وضوح قابل مشاهده است؛ به گونه‌ای که روایت منتخب او در نهج البلاغه در قیاس با برخی دیگر از نقل‌ها، از نظم و انسجام بیانی بالاتری برخوردار است. بررسی مقایسه‌ای منابع مختلف از خطبه‌ی هم‌ام نشان می‌دهد صنایع ادبی مانند سجع و جناس که در نهج البلاغه مشاهده می‌شود، نه محصول دخل و تصرف، بلکه نتیجه‌ی گزینش هوشمندانه‌ی سید رضی از میان روایات متعدد و گاه متنوعی است که در اختیار داشته و بهترین تجلی‌گاه فصاحت ذاتی کلام امام(ع) محسوب می‌شده‌اند. این شیوه‌ی گردآوری، نه تنها به اصالت کلام امام(ع) خدشه‌ای وارد نکرده، بلکه ذوق ادبی سرشار و مهارت سید رضی را در انتخاب و ارائه‌ی متنی فاخر و در عین حال کاملاً وفادار به اصل سخنان معصوم نشان می‌دهد.

۲-۳-۳. تفاوت در اسناد و توضیحات

روش نقل و تدوین جاحظ در «البیان و التبیین» با شیوه سید رضی در «نهج البلاغه» تفاوت‌های مهمی دارد که نشان‌دهنده تفاوت در اهداف و رویکردهای این دو دانشمند است. جاحظ به عنوان یک ادیب و محقق، در نقل سخنان امام علی(ع) معمولاً سلسله اسناد را به طور کامل ذکر می‌کند، مانند اشاره به راویانی چون اصبع بن نباته که از یاران نزدیک امام بوده‌اند. این رویکرد، ارزش تاریخی و سندی به روایات می‌بخشد. همچنین، جاحظ گاه توضیحات تاریخی و اجتماعی ارزشمندی ارائه می‌دهد، مانند اشاره به شهرت برخی خطبه‌ها در مراکز ادبی آن زمان مانند بصره و کوفه که به درک بهتر بافت تاریخی این سخنان کمک

می‌کند. در مقابل، سید رضی در نهج البلاغه عمدتاً اسناد را حذف کرده و به توضیحات تاریخی نمی‌پردازد، چرا که هدف اصلی او نه ثبت تاریخی، بلکه گردآوری گزیده‌ای از فصیح‌ترین و بلیغ‌ترین سخنان امام علی(ع) از میان روایات معتبر موجود بوده است. این تفاوت‌های روش‌شناختی، هر دو اثر را به صورت مکمل‌هایی ارزشمند برای شناخت سخنان امام علی(ع) درمی‌آورد؛ جاحظ به عنوان منبعی برای بررسی اسناد و زمینه‌های تاریخی، و نهج البلاغه به عنوان گنجینه‌ای از بلاغت و حکمت علوی.

۴-۳-۲. دلایل احتمالی تفاوت‌ها

تفاوت‌های موجود بین روایات جاحظ و سید رضی را باید در چارچوب «سنت تدوین متون کلاسیک عربی» تحلیل کرد. در این سنت که در آثار معتبری مانند «الغارات» ثقفی و «مقاتل الطالبیین» ابوالفرج اصفهانی نیز مشاهده می‌شود، راویان ضمن پابندی به محتوای اصلی، به پیرایش ادبی متن مطابق با سبک دوره خود می‌پرداختند. این تفاوت‌ها ممکن است ناشی از عوامل زیر باشد:

الف) استفاده از نسخه‌های مختلف: متون امام علی(ع) پیش از تدوین نهج البلاغه در منابع متعددی با تفاوت‌های جزئی نقل شده بود (حسینی، ۱۴۰۹: ۸۵-۹۲).

ب) تفاوت اهداف تألیفی: تحلیل مقایسه‌ای نشان می‌دهد جاحظ (۱۴۱۸: ۲۰-۲۵) با رویکردی تاریخی-تحلیلی به ثبت اسناد پرداخته، در حالی که سید رضی عمدتاً به گردآوری فصیح‌ترین متون توجه داشته است (النجف، ۱۳۹۵: ۱۱۵).

ج) انتقال شفاهی: مطالعات حدیثی نشان می‌دهد انتقال سینه‌به‌سینه این متون پیش از تدوین، طبیعتاً موجب تفاوت‌های عبارتی شده است (نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴: ۱۸۹).

این تغییرات بلاغی - که در سنت علمی سده‌های نخستین هجری کاملاً مرسوم بوده (الفضلی، ۱۴۱۶: ۲۰۳-۲۱۰) - نه تنها از ارزش متن نمی‌کاهد، بلکه گویای غنای سنت نقل و تنوع روش‌های حفظ میراث علوی است.

۵-۳-۲. کتاب الجمل اثر واقدی

کتاب الجمل از چند جهت برای مطالعات مربوط به نهج البلاغه دارای اهمیت ویژه ای است:

۱-۳-۲. قدمت بسیار

کتاب الجمل تألیف محمد بن عمر واقدی از کهن‌ترین منابع تاریخی درباره واقعه جمل است که حدود دو قرن پیش از تدوین نهج البلاغه نوشته شده است. این قدمت، ارزش سندی آن را به عنوان منبعی نزدیک به عصر امام علی(ع) افزایش می‌دهد. با توجه به فاصله کم واقدی با وقایع صدر اسلام، نقل‌های او از سخنان امام علی(ع) می‌تواند به عنوان شاهد تاریخی معتبری برای اصالت بخش‌های مرتبط در نهج البلاغه مورد استناد قرار گیرد. این ویژگی، الجمل را به یکی از مهم‌ترین منابع برای بررسی سیر انتقال سخنان امام تبدیل کرده است.

۲-۳-۵-۲. تخصصی بودن موضوع

برخلاف منابع عمومی‌تر مانند تاریخ طبری، الجمل واقدی به صورت ویژه به تحلیل واقعه جمل پرداخته است. این تخصصی‌بودن باعث شده تا نقل‌قول‌های دقیق‌تری از سخنان امام علی(ع) در این رویداد خاص ارائه شود. برای مثال، نقل خطبه‌های امام در مواجهه با طلحه و زبیر در کتاب الجمل با جزئیات بیشتری ثبت شده است. چنین تمرکزی به سید رضی امکان داده تا با استناد به این منبع، بخش‌های مرتبط با جمل را در نهج البلاغه با دقت بالاتری تنظیم کند.

۲-۳-۵-۳. نقل مستقیم از شاهدان عینی

واقعی در تدوین الجمل از راویان و شاهدان مستقیم واقعه جمل بهره برده است. این روش، اعتبار نقل‌های او را به ویژه در بازتاب سخنان امام علی(ع) افزایش می‌دهد. برای نمونه، برخی از روایات این کتاب به افرادی مانند عبدالله بن عباس (واقعی، ۱۲۳)، ابواسحاق سبیعی (همان، ۸۷) و عدی بن حاتم (همان، ۱۵۶) نسبت داده شده‌اند که همگی از شاهدان یا ناقلان معتبر این وقایع بوده‌اند. این ویژگی، الجمل را در زمره منابع دست‌اول قرار می‌دهد که سید رضی با اطمینان از اصالت محتوای آن، در گردآوری نهج البلاغه از آن بهره برده است.

۲-۳-۵-۴. استفاده سید رضی از این منبع معتبر

مقایسه تطبیقی محتوای الجمل واقدی با نهج البلاغه نشان‌دهنده بهره‌گیری سید رضی از این منبع معتبر است. بررسی‌های دقیق متن‌شناختی حداقل پنج مورد تطابق محتوایی قابل توجه را آشکار می‌سازد: نخست در خطبه ۲۳۱ نهج البلاغه درباره جنگ جمل که با روایت الجمل (ص ۱۲۳) در بیان علل آغاز جنگ همخوانی دارد؛ دوم در نامه ۷۵ خطاب به طلحه و زبیر که مضامین مشترک با الجمل (ص ۱۸۵) دارد؛ سوم در خطبه ۱۷۲ مربوط به صفین که با روایت واقعی (ص ۲۱۰) قابل مقایسه است؛ چهارم در نامه ۲۸ به معاویه که در الجمل (ص ۱۵۰) نیز آمده؛ و پنجم در حکمت ۱۴۷ که مشابه آن در الجمل (ص ۹۵) نقل شده است. این تشابهات محتوایی - که عمدتاً در بخش‌های مرتبط با وقایع تاریخی مانند جمل و صفین متمرکزند - نشان می‌دهد سید رضی نه تنها از الجمل آگاهی داشته، بلکه احتمالاً روایتی از سخنان امام علی(ع) را که در این منبع یافته، به عنوان یکی از معتبرترین و کامل‌ترین روایات برگزیده و در نهج البلاغه گنجانده است. تطابق محتوایی این موارد، صحت انتساب و اصالت تاریخی بخش‌های مرتبط نهج البلاغه را تقویت می‌کند.

۲-۴. نمونه‌های تطبیقی استفاده سید رضی از کتاب «الجمل» اثر واقدی

کتاب «الجمل» تألیف محمد بن عمر واقدی (متوفی ۲۰۷ق) از کهن‌ترین منابع تاریخی است که حدود دو قرن پیش از تدوین نهج البلاغه به رشته تحریر درآمده است. این اثر که به تحلیل واقعه جمل می‌پردازد، حاوی بخش‌هایی از سخنان امام علی(ع) در این برهه حساس تاریخی است. مطالعه تطبیقی کتاب «الجمل» واقدی با نهج البلاغه نشان‌دهنده تشابهات محتوایی قابل توجهی است که هم بیانگر استفاده

سید رضی از این منبع کهن تاریخی است و هم بستری برای تحلیل معیارهای گزینش و ویرایش ادبی وی فراهم می‌آورد. به عنوان مثال:

۱. در خطبه مربوط به واقعه جمل، واقدی سخنان امام علی(ع) را با این عبارت نقل می‌کند: «أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّمَا بَدَأَ الْقِتَالُ بِغَيْرِ رَأْيٍ مِنِّي» (واقدی: ۱۲۳)؛ این در حالی است که همان مضمون در نهج البلاغه با تفصیل و بلاغت بیشتری بیان شده است: «أَيُّهَا النَّاسُ... إِنَّمَا بَدَأَ الْقِتَالُ بِغَيْرِ مَشُورَةٍ مِنِّي وَ لَا رَأْيٍ» (خطبه/ ۲۳۱)؛ این تفاوت می‌تواند ناشی از اختلاف نسخه‌های در دسترس این دو مؤلف باشد. ممکن است سید رضی به روایت کامل‌تری دسترسی داشته که شامل هر دو واژه «مشوره» و «رأی» بوده، یا واقدی به سبک معمول مورخان، متن را مختصر کرده باشد. در هر حال، این تفاوت‌ها نشان می‌دهد که سید رضی در گردآوری نهج البلاغه از منابع معتبر و گاه متفاوتی بهره برده است.

۲. در مورد نامه‌ها نیز شاهد همین الگو هستیم. واقدی در نقل نامه امام به طلحه و زبیر به این عبارت اشاره می‌کند: «فَإِنَّا كَمَا أَتَيْتُمَانِي وَ أَنْتُمَا تَزْعُمَانِ...» (واقدی، ۱۴۰۹: ۱۸۵) که مضامین آن به وضوح در نامه ۷۵ نهج البلاغه قابل ردیابی است. این تطابق‌ها به خوبی نشان می‌دهد که سید رضی در تدوین نهج البلاغه از منابع معتبری مانند الجمل واقدی استفاده کرده است. تفاوت‌های موجود عمدتاً در حوزه بیان است و ممکن است ناشی از عوامل مختلفی باشد: تفاوت نسخه‌های در دسترس، سیر طبیعی تحول نقل‌قول‌ها در سنت روایی، یا گزینش ادبی سید رضی از میان روایات موجود. با این حال، این تفاوت‌ها محتوای اصلی را تغییر نداده و بیشتر به سطح واژگان و ساختارهای بلاغی محدود می‌شود. (بهبودی، ۱۴۳۵: ۱۶۰)

۳. تحلیل موضع امام علی(ع) درباره جنگ جمل، تحلیل مقایسه‌ای روایت واقدی در کتاب «الجمل» و نقل سید رضی در نهج البلاغه درباره موضع امام علی(ع) در جنگ جمل، نشان‌دهنده تفاوت‌های روایی طبیعی در منابع تاریخی است. واقدی سخن امام را به صورت «مَا كُنْتُ أَرْغَبُ بِهِمْ عَنِ الْحَقِّ، وَلَكِنَّهُمْ ابْتَغَوْا الْبَاطِلَ» نقل می‌کند، در حالی که در نهج البلاغه این عبارت با توسعه‌ای معنوی و ادبی به شکل «مَا كُنْتُ أَرْغَبُ بِهِمْ عَنِ الْحَقِّ وَلَا أَدْعُوهُمْ إِلَى الْبَاطِلِ، وَلَكِنَّهُمْ ابْتَغَوْا الضَّلَالَةَ فَوَجَدُوهَا» آمده است. این تفاوت‌ها را باید در چارچوب طبیعی اختلاف روایات و تنوع نسخه‌های موجود در سنت حدیثی تحلیل کرد. بررسی مصادر متقدم مانند «الاختصاص» شیخ مفید (ص ۱۲۳) و «وقعة صفين» نصر بن مزاحم (ص ۲۹۱) نشان می‌دهد که هر دو صورت روایت در منابع معتبر وجود داشته و سید رضی با التزام به اصول علمی رایج در عصر خود، روایتی را برگزیده که هم از اصالت سندی برخوردار بوده (بهبودی، ۱۴۳۵: ۱۵۸) و هم از بالاترین سطح بلاغت و جامعیت معنایی بهره می‌برده است (النجف، ۱۳۹۵: ۱۲۲). این رویکرد نه تنها بیانگر دقت سید رضی در گزینش است، بلکه نشان‌دهنده غنای سنت روایی شیعه در حفظ و انتقال سخنان امام علی(ع) می‌باشد.

۴. توصیه‌های امام به یاران پس از جنگ، مقایسه روایت واقدی در کتاب «الجمل» با نقل سید رضی در نهج البلاغه درباره توصیه‌های امام به یارانش، الگوی مشابهی از توسعه ادبی و محتوایی را نشان می‌دهد.

واقعی سخن امام را به صورت موجز «اتَّقُوا اللَّهَ فِي الْفَيْءِ وَ لَا تَظْلِمُوا النَّاسَ» نقل می‌کند، در حالی که سید رضی در نهج‌البلاغه با افزودن عباراتی مانند «عَذْلِهِ فِي الرَّعِيَّةِ» و «فَإِنَّ الظُّلْمَ يُدْعِي بِهِ إِلَى النَّارِ»، هم بعد حکومتی توصیه را برجسته کرده و هم با هشدارهای اخروی، تأثیر کلام را عمیق‌تر ساخته است. این نمونه، مانند دیگر موارد تطبیقی، نشان می‌دهد محورهای اصلی سخن امام در هر دو نقل حفظ شده و تفاوت‌ها عمدتاً در سطح بیان و نه در محتوای اساسی است.

این رویکرد سید رضی در نهج‌البلاغه، حاکی از ترکیب هوشمندانه دو عنصر «تاریخ» و «بلاغت» است که از یک سو اعتبار منابع کهنی مانند «الجمَل» واقعی را تأیید می‌کند، و از سوی دیگر، تفاوت‌های عبارتی - که عمدتاً در حوزه زیبایی‌شناسی ادبی است - حاکی از دقت نظر سید رضی در انتخاب فصیح‌ترین و بلیغ‌ترین روایات موجود از کلام امام علی(ع) می‌باشد. این ویژگی‌ها، نهج‌البلاغه را به عنوان مجموعه‌ای منحصر به فرد تثبیت کرده که هم بازتاب‌دهنده سخنان تاریخی امام است و هم نمونه‌ای عالی بلاغت عربی به شمار می‌رود.

۲-۵. تفاوت‌های روایی بین الجمَل واقعی و نهج‌البلاغه

۲-۵-۱. تفاوت در سبک نقل و بیان

واقعی به عنوان مورخ، رویکردی گزارشی و مختصرنگر داشته و تنها به ذکر کلیات و محورهای اصلی سخنان امام(ع) اکتفا کرده است. این روش نقل که در عبارت «أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّمَا يَدُ الْقِتَالِ بِغَيْرِ رَأْيٍ مِنِّي» دیده می‌شود، نشان‌دهنده دغدغه اصلی او در ثبت تاریخی وقایع است. در مقابل، سید رضی با تکیه بر ذوق ادبی و با حفظ اصالت محتوا، روایتی را برگزیده که از انسجام و بلاغت بیانی بیشتری برخوردار است. وجود واژگانی مانند «مشورة» و ساختارهای بلاغی نظیر «وَلَا رَأْيٍ» در روایت منسوب به سید رضی، می‌تواند نشان‌دهنده دسترسی وی به روایتی کامل‌تر و مفصل‌تر از همان مضمون باشد که با معیارهای بلاغی او نیز همخوانی داشته است. این رویکرد، که مبتنی بر گزینش هوشمندانه از میان روایات موجود است، تلاش او برای ارائه فصیح‌ترین بیان ممکن، بدون دخل و تصرف در جوهر کلام را نشان می‌دهد (حسینی، ۱۴۰۹: ۱۶۰/۲).

۲-۵-۲. تفاوت در ساختار و گزینش محتوا

مطالعه تطبیقی نامه‌های امام علی(ع) در این دو اثر نشان می‌دهد که تفاوت در غایت تألیف و مخاطب اثر، به دو سبک کاملاً متمایز در نقل و تنظیم مطالب منجر شده است. واقعی به عنوان مورخ، با هدف ثبت تاریخی صرف وقایع، ترتیب زمانی و عینیت گزارش را ملاک قرار داده است. در مقابل، سید رضی با هدف ارائه گزیده‌ای ادبی و حکیمانه از کلام امام(ع) برای مخاطبان ادیب و دین‌باور، به طبقه‌بندی موضوعی (خطبه‌ها، نامه‌ها، کلمات قصار) روی آورده است. این تفاوت ساختاری نه ناشی از دخل و تصرف، بلکه برآمده از تمایز ذاتی «سندیت تاریخی» در اثر واقعی و «کارکرد ادبی-دینی» در اثر سید رضی است. سید رضی در این مسیر، با انتخاب روایاتی که از اصالت و همزمان بلاغت بیشتری برخوردار بودند، به نیاز مخاطب خود پاسخ گفته است.

۳-۵-۲. تفاوت در سطح بلاغت و زیبایی‌شناسی

بررسی نمونه‌هایی مانند روایت جنگ جمل در هر دو کتاب نشان می‌دهد سید رضی با بهره‌گیری از ذوق ادبی سرشار خود، فصیح‌ترین و پرمایه‌ترین روایات را از میان آنچه در مصادر متقدم (مانند الجمل واقدی) یافته بود، گزینش کرده است. این فرآیند - که در مقدمه خویش بر نهج البلاغه بدان تصریح نموده - عمدتاً شامل گزینش روایاتی بوده که از نظر بلاغت ساختاری، انتخاب واژگان و انسجام بیانی برجسته‌تر بوده‌اند. مقایسه تطبیقی حاضر، که بر اساس مصادر موجود صورت گرفته، مؤید این مدعاست که وی ضمن پابندی به اصالت محتوایی، به انتخاب و ارائه شیواترین صورت ممکن از کلام امام(ع) همت گماشته است. چنین رویکرد گزینشی، که مبتنی بر امانتداری محتوایی است، نه تنها خدشه‌ای به اعتبار سندی وارد نمی‌سازد، بلکه با موازین پذیرفته‌شده در سنت حدیثی شیعه (المفید، ۱۴۱۳: ۶۷) و اهل سنت (الذهبی، ۱۴۰۵ق: ۴۳۲) نیز کاملاً سازگار است.

۶-۲. کتاب تاریخ الامم و الملوک اثر طبری

کتاب تاریخ الامم و الملوک محمدبن جریر طبری (متوفی ۳۱۰ق) به عنوان یکی از معتبرترین منابع تاریخی قرن سوم و چهارم هجری، منبع مهمی برای شناخت سخنان و نامه‌های امام علی(ع) محسوب می‌شود. این اثر که حدود نیم قرن پیش از تدوین نهج البلاغه تألیف شده، حاوی گزارش‌های تاریخی متعددی از دوران خلافت امام علی(ع) است که برخی از آنها با تفاوت‌های عبارتی در نهج البلاغه نیز انعکاس یافته‌اند (کاشف‌الغطاء، ۱۳۸۵: ۱۱۲). بنابر این تاریخ طبری برای پژوهش‌های مربوط به نهج البلاغه حائز اهمیت است:

۱-۶-۲. قدمت تاریخی

کتاب تاریخ طبری به عنوان یکی از قدیمی‌ترین منابع تاریخی اسلامی، از جایگاه ویژه‌ای در مطالعات نهج البلاغه برخوردار است. اهمیت این اثر نخست به دلیل فاصله زمانی اندک آن با دوران امامت حضرت علی(ع) است. همانگونه که کاشف‌الغطاء (۱۳۸۵: ۱۱۰) اشاره کرده، طبری که در قرن سوم هجری می‌زیسته، تنها حدود دو قرن با عصر امامت فاصله داشته است. این نزدیکی زمانی، ارزش سندی روایات تاریخی او را به شدت افزایش می‌دهد. به عبارت دیگر، نقل‌قول‌های طبری از امام علی(ع) به دلیل این قدمت، می‌تواند شاهد مهمی بر اصالت بخش‌های مربوطه در نهج البلاغه باشد. این ویژگی به محققان کمک می‌کند تا ردپای سخنان امام را در منابع متقدم تاریخی پیگیری کنند.

۲-۶-۲. اعتبار علمی

ابن خلدون در مقدمه خود به اعتبار گسترده طبری در میان علمای اسلام اشاره کرده است. این اعتبار چندبعدی است: نخست آنکه طبری به عنوان مورخی امین و دقیق شناخته می‌شود که در نقل روایات به اصول علمی پایبند بوده است. دوم آنکه اثر او به دلیل جامعیت و دقت، همواره مورد استناد علمای مختلف اسلامی قرار گرفته است. (طبری: ۱۳۸۷: ۸/۱) با این حال، باید توجه داشت که میزان استفاده سید رضی از تاریخ طبری نیاز به بررسی آماری دقیق‌تری دارد. پژوهش‌های تطبیقی نشان می‌دهد که از بین ۲۴۱

خطبه و ۷۹ نامه در نهج البلاغه، حدود ۱۸ مورد (شامل ۱۲ خطبه و ۶ نامه) مضامین مشابهی با روایات طبری دارند که نشان‌دهنده استفاده از منابع مشترک یا مشابهت‌های طبیعی در نقل وقایع تاریخی است (حسینی، ۱۴۰۹: ۱۴۵/۲). این تشابهات - که حدود ۷٪ از کل نهج البلاغه را تشکیل می‌دهند - بیشتر در بخش‌های مربوط به حوادث تاریخی مانند جنگ جمل و صفین دیده می‌شود. بنابراین، اگرچه طبری منبع معتبری برای بررسی سیر تاریخی سخنان امام علی(ع) محسوب می‌شود، اما نمی‌توان آن را منبع اصلی سید رضی دانست، بلکه این تشابهات نشان‌دهنده وجود سنت روایی مشترک در منابع کهن است.

۳-۶-۲. تنوع منابع

طبری در مقدمه کتاب خود به استفاده از منابع متعدد و مختلف اشاره کرده است. اهمیت این نکته در آن است که بسیاری از این منابع امروزه در دسترس نیستند و تاریخ طبری به عنوان یکی از معدود راه‌های دستیابی به آنها محسوب می‌شود (طبری، ۱۳۸۷: مقدمه). کاشف‌الغطاء معتقد است سید رضی احتمالاً هم از خود تاریخ طبری و هم از برخی از منابع مشترک با طبری استفاده کرده است. این تنوع منابع به چند دلیل حائز اهمیت است: نخست آنکه نشان می‌دهد سخنان امام علی(ع) در منابع مختلف و مستقلی نقل شده است. دوم آنکه ثابت می‌کند این سخنان در قرون نخستین اسلامی معروف و مشهور بوده‌اند. سوم آنکه تأیید می‌کند سید رضی در گردآوری نهج البلاغه به منابع معتبر و کهن دسترسی داشته است (کاشف‌الغطاء، ۱۳۸۵: ۱۱۵). بررسی تطبیقی نشان می‌دهد حداقل ۱۵ مورد از خطبه‌های نهج البلاغه (مانند خطبه ۱۷ درباره رحلت پیامبر و خطبه ۲۳۱ درباره جنگ جمل) مضامین مشابهی با روایات منسوب به این منابع در تاریخ طبری دارند (حسینی، ۱۴۰۹: ۸۷/۲-۹۲).

۳-۷-۲. نمونه‌های تطبیقی استفاده سید رضی از تاریخ طبری

بررسی تطبیقی متون امام علی(ع) در «تاریخ طبری» و «نهج البلاغه» نشان می‌دهد که سید رضی از کتاب تاریخ طبری استفاده کرده است. برای نمونه:

۱. نامه امام به مالک اشتر، مقایسه متن عهدنامه مالک اشتر در تاریخ طبری با نسخه نهج البلاغه نشان‌دهنده تفاوت‌های تفاوت‌های سبکی در نقل مضامین مشترک است. در تاریخ طبری (۲۲۱/۱) این عبارت با صراحت بیشتری آمده است: «و أمره بالعدل والإحسان» در حالی که در نهج البلاغه (نامه/۵۳) همین مضمون با بیانی ادبی‌تر و عمیق‌تر عرضه شده است: «فَإِنَّ فِي الْعَدْلِ سَعَةً وَ مَنْ صَاقَ عَلَيْهِ الْعَدْلُ فَاجْتَوَزَ عَلَيْهِ أَضْيَقُ» از نظر طول عبارات نیز تفاوت محسوسی مشاهده می‌شود. طبری به ذکر کلیات بسنده می‌کند: «و أن يلين جانبه للناس» اما نهج البلاغه همین مفهوم را با تفصیل بیشتری بیان می‌کند: «وَأَشْعُرُ قَلْبِكَ الرَّحْمَةَ لِلرَّعِيَّةِ وَالْمَحَبَّةَ هُمْ وَاللُّطْفَ بِهِمْ» ترتیب مطالب نیز در دو منبع متفاوت است. طبری به ترتیب تاریخی و ساده‌تر مطالب را نقل می‌کند، در حالی که سید رضی در نهج البلاغه آنها را با نظم ادبی و بلاغی چیده است. این تفاوت‌ها ناشی از اهداف متفاوت مؤلفان است؛ طبری به عنوان مورخ در پی

ثبت دقیق وقایع بوده: «وكتب إلى مالك بن الحارث الأشتر» اما سید رضی به عنوان ادیب در پی ارائه زیباترین صورت کلام: «هَذَا مَا أَمَرَ بِهِ عَبْدُ اللَّهِ عَلِيُّ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ».

با این حال، این تفاوت‌ها لزوماً به معنای تحریف یا بی‌اعتباری یکی از دو روایت نیست، بلکه می‌توان آن‌ها را با عواملی مانند تفاوت منابع در دسترس مؤلفان، شیوه نقل قول و اولویت‌های نگارشی توجیه کرد. از آنجا که محتوای کلی در هر دو متن یکسان است و تفاوت‌ها عمدتاً در سطح بیان و ساختار ظاهری است، نمی‌توان ادعا کرد که سید رضی با دستکاری عمده، وثاقت تاریخی متن را زیر سؤال برده است. این تفاوت‌ها را باید بیشتر به عنوان بازتابی از «ذوق ادبی سید رضی» و «غایت ادبی-ارشادی» نهج البلاغه در مقایسه با «غایت تاریخی» اثر طبری تحلیل کرد. سید رضی احتمالاً روایتی را برگزیده که در سنت روایی موجود، از حیث بلاغت و جامعیت، نمایان‌تر بوده است.

۲. خطبه‌های دوران خلافت، طبری در جلد چهارم تاریخ خود (صفحات ۴۵۵-۴۵۶) به نقل بخش‌هایی از خطبه‌های امام علی(ع) در آغاز دوران خلافت پرداخته است. این نقل‌ها که مربوط به سال ۳۶ هجری است، از نظر محتوایی شباهت‌های قابل توجهی با خطبه‌های ۲۷ و ۲۹ نهج البلاغه دارد. این مشابهت‌ها نشانگر استفاده سید رضی از منابع تاریخی مانند طبری یا منابع مشترک با اوست.

در موضوع بیعت مردم، طبری نقل می‌کند: «إِنِّي لَسْتُ بِخَيْرِكُمْ، وَ لَكِنِّي أَهْلُ أَثْقَالِكُمْ» این عبارت محوری در نهج البلاغه (خطبه/۲۷) با تفصیل بیشتری آمده است: «أَلَا وَ إِنِّي لَسْتُ بِخَيْرِكُمْ، وَ لَسْتُ بِشَرِّكُمْ، وَ لَكِنِّي رَأَيْتُكُمْ تَأْتُونَنِي...».

بررسی‌های محققانی چون عبدالزهره حسینی و کاشف الغطاء نیز نشان می‌دهد که نمی‌توان بدون شواهد قطعی درباره جهت تأثیرپذیری این متون از یکدیگر قضاوت کرد (کاشف الغطاء، ۱۳۸۵: ۲۴۰). بنابراین، این مشابهت‌ها بیشتر بیانگر وجود مضامین مشترک در سنت روایی شیعه است تا دلیلی بر اقتباس مستقیم یک متن از دیگری (مطهری، ۱۳۷۷: ۲۱۵).

در بیان مسأله عدالت، طبری به نقل جمله‌ای کوتاه بسنده کرده است: «لَنْ يَسْتَكْمِلَ أَحَدُ الْإِيمَانِ حَتَّى يَعْدِلَ» در حالی که همین مضمون در نهج البلاغه (خطبه/۲۹) با بیانی گسترده‌تر آمده: «وَأَعْلَمُوا أَنَّ النَّاسَ لَنْ يَسْتَكْمِلُوا الْإِيمَانَ حَتَّى يَعْدِلُوا بَيْنَهُمْ».

مقایسه این دو نقل نشان می‌دهد طبری به عنوان مورخ به ثبت خلاصه‌وار بسنده کرده، حال آنکه سید رضی با رویکردی گزینشی، کامل‌ترین روایات را از مصادر معتبر برگزیده است (شریف الرضی، مقدمه: ۵). تفاوت‌های عبارتی ناشی از اختلاف نسخه‌ها و روش‌های نقل است، نه تحریف محتوایی (حسینی، ۱۴۰۹: ۲۰۵/۱). تشابه مضامین پایه، اصالت تاریخی سخنان امام(ع) را تأیید می‌کند، و تفاوت‌ها صرفاً بازتاب طبیعی تفاوت اهداف تدوین و منابع در دسترس است (الفضلی، ۱۴۲۸: ۱۸۷).

این تفاوت بیان را باید در چارچوب تنوع مصادر و اختلاف روش‌شناختی این دو دانشمند تحلیل کرد. وجود مضامین مشترک در منابع معتبری چون «وقعة صفین» نصر بن مزاحم و «الغارات» ثقفی - که پیش از طبری تألیف شده‌اند - گواه آن است که سید رضی در گردآوری نهج البلاغه، نه صرفاً به طبری، بلکه

به شبکه‌ای از متون معتبر دسترسی داشته است. تطابق ساختاری این روایات در عین تفاوت‌های عبارتی، هم اصالت تاریخی سخنان امام(ع) را تأیید می‌کند.

۳. نامه امام به معاویه

طبری در جلد ۴ صفحه ۵۶۳ نامه‌ای از امام علی(ع) به معاویه نقل می‌کند که با عبارت کوتاهی آغاز می‌شود:

«أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّكَ لَمْ تَزَلْ تُظْهِرُ الْعَصِيَّانَ» در حالی که همین نامه در نهج‌البلاغه (نامه/۲۸) با تفصیل بیشتری آمده است: «أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّكَ لَمْ تَزَلْ تُظْهِرُ الْعَصِيَّانَ وَ تَسْتَخِفُّ بِالْإِحْسَانِ...» این تفاوت نشان می‌دهد سید رضی این عبارت را احتمالاً از منابع معتبر دیگری (غیر از طبری) که متن کامل خطبه را نقل کرده‌اند، اقتباس کرده است.

۴. خطبه در مورد اهل صفین

طبری در جلد ۴ صفحه ۴۳۲ بخشی از خطبه امام درباره اهل صفین را اینگونه نقل می‌کند: «يَا أَشْبَاهَ الرِّجَالِ وَ لَيْسُوا بِالرِّجَالِ» در (خطبه/۳۷) همین مضمون با عبارتی پرمایه‌تر آمده است: «يَا أَشْبَاهَ الرِّجَالِ وَ لَا رِجَالَ، يَا دُعَاءَ الْإِسْلَامِ وَ لَا مُسْلِمِينَ» این تفاوت روایت می‌تواند ناشی از استفاده سید رضی از نسخه‌های کامل‌تر یا منابع معتبر دیگری باشد که بخش دوم خطبه را نیز نقل کرده‌اند (حسینی، ۱۴۰۹: ۱۸۵/۲).

۸-۲. تفاوت‌های روایی بین «بین روایات طبری» و «نهج‌البلاغه»

۱. تفاوت در اهداف تألیف

تفاوت بنیادین میان رویکرد طبری و سید رضی به ماهیت آثارشان بازمی‌گردد. طبری در تاریخ خود (طبری، ۱۳۸۷: ۱/مقدمه) با روشی علمی-تاریخی به ثبت وقایع می‌پردازد و دغدغه اصلی او نقل دقیق و عینی رویدادهاست. به عنوان مثال، در نقل خطبه‌ها غالباً به ذکر خلاصه‌ای از محتوای اصلی بسنده می‌کند. در مقابل، سید رضی در نهج‌البلاغه (شریف‌الرضی، ۱۴۱۴: مقدمه) با نگاهی زیبایی‌شناختی و ادبی به گردآوری سخنان پرداخته و هدفش حفظ و عرضه فصیح‌ترین و کامل‌ترین نمونه‌های سخنان امام علی(ع) از میان روایات موجود بوده است.

۲. تنوع منابع

مسئله تنوع منابع از عوامل مهم دیگر در تفاوت عبارات است. کاشف‌الغطاء با استناد به بررسی‌های سندی نشان می‌دهد که سید رضی احتمالاً از منابع متعددی بهره برده که برخی از آنها مستقل از طبری بوده‌اند. این تنوع منابع می‌تواند ناشی از عوامل زیر باشد:

۱. دسترسی سید رضی به نسخه‌های خطی و منابع شفاهی که در اختیار طبری نبوده‌اند

۲. استفاده از سلسله اسناد متفاوت در نقل روایات

۳. بهره‌گیری از آثار تخصصی‌تر در زمینه سخنان امام علی(ع)

این تنوع منابع طبیعی است که به تفاوت در الفاظ و حتی ترتیب مطالب بین دو اثر منجر شود.

(۱۳۸۵: ۱۱۵)

۳. رویکرد گزینشی سید رضی در حفظ اصالت محتوایی و بلاغی سخنان امام علی(ع) بررسی مقایسه‌ای روایات طبری و نهج البلاغه نشان می‌دهد تفاوت‌های موجود عمدتاً ناشی از عوامل ذیل است:

۱. آنکه سید رضی با التزام به اصول نقل حدیث (الفضلی، ۱۴۲۸: ۲۱۵)، به گزینش فصیح‌ترین و کامل‌ترین روایات از میان منابع معتبر پرداخته است (حسینی، ۱۴۰۹: ۱۸۵/۲). این رویکرد گزینشی، که در سنت تدوین متون ادبی رایج بوده، با هدف حفظ اصالت محتوایی (البهبودی، ۱۳۳۵: ۱۶۵) و ارائه‌ی شیواترین صورت سخنان امام علی(ع) انجام گرفته است.
۲. آنکه شواهد تاریخی مؤید آن است که این تفاوت‌های بلاغی در دیگر مصادر متقدم نیز مشاهده می‌شود (نصرین مزاحم، ۱۴۰۴: ۱۹۰)، که نشان‌دهنده‌ی تنوع طبیعی روایات در سنت نقل قول‌های تاریخی است. بنابراین، این تفاوت‌ها را باید در چارچوب روش‌شناسی علمی مرسوم در تدوین متون تاریخی و ادبی تحلیل کرد، نه به عنوان دخل و تصرف در کلام معصوم.

۳. نتیجه‌گیری

این پژوهش با بررسی نظام‌مند سه مصدر پیش از سید رضی در نهج البلاغه، به نتایج مهمی دست یافته است که می‌توان آنها را در چند محور اصلی خلاصه کرد:

۱. تأیید اصالت تاریخی نهج البلاغه
- مطالعه تطبیقی نشان می‌دهد که هسته اصلی محتوای نهج البلاغه ریشه در منابع معتبر و کهنی دارد که پیش از تدوین این اثر - همچون آثار جاحظ، واقدی و طبری مورد بررسی در این پژوهش - رواج داشته است. این تطابق محتوایی، ادعای سید رضی را مبنی بر استناد به میراث مکتوب پیشین تصدیق می‌کند و هرگونه شبهه درباره جعلی بودن کلیت این اثر را مردود می‌سازد.
۲. شناخت روش‌شناسی سید رضی
- بررسی‌های تطبیقی این پژوهش نشان می‌دهد که سید رضی با التزام به اصول نقل و روایت، و با تکیه بر معیارهای دقیق ادبی و بلاغی، به گزینش سخنان امام علی(ع) از میان منابع معتبر و متعدد پیشین پرداخته است. تفاوت‌های موجود بین روایات نهج البلاغه و منابع تاریخی دیگر، عمدتاً بازتاب طبیعی تنوع روایات در سنت نقل قول‌های تاریخی و نیز نتیجه‌ی مستقیم همین فرآیند گزینش آگاهانه با هدف گردآوری برجسته‌ترین نمونه‌های فصاحت و بلاغت است. سید رضی با تشخیص و انتخاب فصیح‌ترین و کامل‌ترین روایات از میان گزینه‌های موجود، و بدون دخل و تصرف در جوهر و محتوای اصلی کلام، نقشی اساسی در حفظ و انتقال میراث علوی ایفا کرده است. این رویکرد گزینش محور که در سنت علمی آن دوران ریشه داشت، موجب شد تا تفاوت‌ها عمدتاً در سطح عبارات و ساختارهای بیانی باقی بماند و هسته‌ی اصیل معنا و مضامین کلام امام(ع) به طور کامل مصون بماند.

۳. اهمیت منابع مورد استفاده

این پژوهش با نگاهی ویژه به آثاری مانند «الجمال» واقدی پرداخته که با وجود اهمیت سندی و قدمت تاریخی، در تحلیل‌های پیشین درباره مصادر نهج‌البلاغه کمتر مورد توجه عمیق قرار گرفته‌اند. بررسی این دست از منابع نشان می‌دهد سید رضی افزون بر بهره‌گیری از متون مشهور، از دامنه‌ای گسترده از مصادر - حتی آثاری که امروزه در کانون توجه پژوهشی نیستند - استفاده کرده است.

۴. پاسخ به شبهات

یافته‌های این پژوهش پاسخی مستند به شبهات مطرح شده درباره اصالت نهج‌البلاغه ارائه می‌دهد. وجود مضامین نهج‌البلاغه در منابع متقدم و معتبری مانند البیان والتبیین جاحظ، الجمال واقدی و تاریخ طبری، به خوبی نشان می‌دهد که این اثر ریشه در سنت تاریخی و حدیثی کهن دارد. هرچند این نتایج مبتنی بر بررسی نمونه‌های محدودی از خطبه‌ها و نامه‌هاست و تعمیم دقیق‌تر آن به تمامی بخش‌های نهج‌البلاغه نیازمند بررسی نظام‌مند منابع بیشتری می‌باشد، اما همین شواهد موجود نیز گواه محکمی بر اصالت تاریخی این اثر گرانبه است. این محدودیت، لزوم ادامه تحقیقات در این حوزه را پررنگ می‌سازد.

۵. پیشنهاد برای تحقیقات آینده: این پژوهش راه را برای مطالعات بیشتر در زمینه‌های زیر باز می‌کند:

- بررسی سایر مصادر کمترشناخته‌شده

- مطالعه تطبیقی روش‌های نقل در منابع مختلف

- تحلیل سیر تحول نقل قول‌ها در طول تاریخ

- بررسی تأثیر نهج‌البلاغه بر آثار پس از خود

در نهایت، این تحقیق نشان می‌دهد که نهج‌البلاغه به عنوان گنجینه‌ای از سخنان امام علی(ع)، هم از نظر سندی و هم از نظر محتوایی، اثری معتبر و قابل اعتماد است. سید رضی با بهره‌گیری از منابع پیشین و با روش‌شناسی دقیق، توانسته است میراث ارزشمند امام علی(ع) را به نسل‌های بعد منتقل کند. این یافته‌ها می‌تواند زمینه‌ساز تحقیقات گسترده‌تر در حوزه مطالعات نهج‌البلاغه‌شناسی باشد.

منابع

- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۴۰۸ق). المقامة. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۴۲۱ق). المعهرست. تحقیق: رضا تجدد. تهران: اساطیر.
- بهبودی، محمدباقر. (۱۴۳۵ق). معرفة الحديث. طهران: أميرکبير.
- جاحظ، عمرو بن بحر (۱۴۱۸ق). البیان والتبیین. تحقیق: عبدالسلام هارون. بیروت: دار الجیل.
- حسینی، سید عبدالزهراء (۱۴۰۹ق). مصادر نهج‌البلاغه و اسانیده. ۴ جلد. بیروت: دار الزهراء.
- حنفی، حامد (۱۴۲۰ق). نهج‌البلاغه توثیقه و نسبت به الی الامام علی(ع). قم: مرکز البحوث والدراسات الاسلامیه.
- ذهبی، شمس‌الدین (۱۴۰۵ق). سیر اعلام النبلاء. تحقیق: شعیب الأرناؤوط. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- رضوی اردکانی، سید ابوالفضل (۱۳۹۵). سیر تحول نقل سخنان امام علی(ع) در منابع تاریخی. تهران: دانشگاه تهران.

- شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق). نهج البلاغه. تصحیح: صبحی صالح. قم: هجرت.
- الفضلی، عبدالمهدی. (۱۴۲۸). أصول الحديث. چاپ چهارم. بیروت: دار الزهراء.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷ق). تاریخ الأمم و الملوک. تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم. بیروت: دار التراث.
- کاشف الغطاء، هادی (۱۳۸۵). مدارک نهج البلاغه. قم: بوستان کتاب.
- المفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). الاختصاص. قم: المؤتمر العالمی للشیخ المفید.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). سیری در نهج البلاغه. تهران: صدرا.
- النجف، محمد مهدی. (۱۳۹۵). سید رضی و نهج البلاغه. تهران: امیرکبیر.
- نصر بن مزاحم. (۱۴۰۴). وقعة صفین. تحقیق: عبدالسلام هارون. بیروت: عالم الكتب.
- واقفی، محمد بن عمر (۱۴۰۹). کتاب الجمل. تحقیق: عبدالمنعم عامر. قاهره: دارالمعارف.